

راغب اصفهانی و تاریخ درگذشت او

محمد کاظم رحمتی

مقدمه

کسانی که با سنت شرح حال نگاری اسلامی سروکار دارند، عموماً با این مشکل برخورد کرده‌اند که گاه دربارهٔ برخی از مشهورترین افراد و عالمان در سنت اسلامی، اطلاعات شرح حال نگاری بسیار اندک و در مواردی متناقض است. در میان این شخصیت‌های، راغب اصفهانی که آثارش شهرتی روزافزون داشته و در محیط‌های شیعی و سنی توجه نسبتاً یکسانی به او شده و می‌شود، نمونه‌ای از این موارد است که مطالب دانسته دربارهٔ شرح حال او اندک و بسیار متناقض است. به تازگی نسخه‌ای از کتاب **مفردات غریب القرآن** او - کتابت شده در سال ۴۰۹ - به دست آمده که اطلاعات خوبی دربارهٔ راغب ارائه می‌دهد. در نوشتار کوتاه حاضر ابتدا ضمن معرفی نسخهٔ مذکور، از اهمیت اطلاعات آمده در این نسخه برای تعیین زمان حیات راغب اصفهانی سخن خواهد رفت.

اطلاعات آمده بر ظهر نسخه‌های خطی و اهمیت آنها به دلیل گاه مطالب منحصر به فردی که در این گونه مکتوبات آمده، همواره به عنوان یکی از شیوه‌های گردآوری مطالب برای تکمیل شرح حال‌ها مورد استفاده بوده است که نمونه‌های فراوانی از این دست موارد را

می‌توان در کتاب *ریاض العلماء* افندی دید. با وجود اهمیت اطلاعات آمده در ظهر نسخه‌های خطی، مسئله وثاقت اطلاعات آمده در این موارد نیز مهم است و باید با شیوه‌هایی بتوان از اصالت اطلاعات این گونه دفاع کرد و الا صرف ذکر مطالبی بر ظهر نسخه‌ای خطی چندان کافی نیست. دربارهٔ راغب اصفهانی و سال درگذشت او، مباحث و مجادلات فراوانی در میان محققان بوده و هر یک با ارائه دلایل و شواهدی، تاریخی را برای زمان درگذشت او ارائه کرده‌اند که با شگفتی تمام حوزهٔ زمانی نسبتاً گسترده‌ای را دربر می‌گیرد و امکان رسیدن به نتیجه‌ای قطعی را دشوار کرده است. محمد کرد علی در حاشیهٔ شرح حال راغب در کتاب *تاریخ الحکماء بیهقی*، تاریخ درگذشت راغب را ۴۰۲ ذکر کرده البته دلیل روشنی برای این گفتهٔ خود ذکر نکرده است، وی بعدها در تقریظی که بر کتاب *مفردات غریب القرآن* راغب در مجلهٔ المقتبس (شمارهٔ ۲، ص ۹۸-۹۹) نوشت، سال درگذشت راغب را اوایل قرن پنجم هجری ذکر کرد و بعدها که سلسله مقالاتی که در مجلهٔ المجمع العلمی العربی بدمشق (مجلد ۲۲، ص ۱۰۶) با عنوان *کنوز الاجداد* می‌نوشت، سال درگذشت راغب را ۳۹۹ یا ۴۰۲ ذکر کرد. هنگامی که سلسله مقالات مذکور در کتابی با همان عنوان *کنوز الاجداد* (دمشق ۱۹۵۰، ص ۲۶۸-۲۷۱) منتشر شد، وی در آنجا تاریخ درگذشت راغب را ۵۰۲ ذکر کرد. پس از کرد علی، اسعد طلس در مقاله‌ای که در مجلهٔ المجمع العلمی العربی بدمشق (مجلد ۲۴، ص ۲۷) با عنوان *نفائس المخطوطات* منتشر کرد، سال درگذشت راغب را ۴۵۲ ذکر کرد و گفتهٔ خود را مستند به کتاب *تاریخ الحکماء بیهقی* و تعلیقهٔ کرد علی نمود. به واقع اسعد طلس به خطا سال ۴۰۲ را که کرد علی ذکر کرده بود، به ۴۵۲ تغییر داد و تاریخ جدیدی برای زمان درگذشت راغب پدید آمد و تاریخ اخیر رازکلی در *الاعلام* و *کحاله در معجم المؤلفین* در ذیل شرح حال راغب اصفهانی به عنوان زمان درگذشت او تکرار کردند. راغب طباطبائی در کتاب *الثقافة الإسلامية* (ص ۱۲۲) تاریخ درگذشت راغب اصفهانی را با همشهری او ابوالقاسم اسماعیل بن محمد بن فضل تیمی (متوفی ۵۳۵) خلط کرد و تاریخ درگذشت او را به عنوان زمان تاریخ درگذشت راغب، ۵۳۵ ذکر کرد. عمر عبدالرحمن ساریسی هنگام نگارش رسالهٔ دکتری خود دربارهٔ راغب در جمع بندی از تاریخ‌های مختلف و بررسی، در مقاله‌ای با عنوان «رأی فی تحدید عصر الراغب الأصفهانی» که در مجلهٔ اللغة العربیة الأردنی (شماره‌های ۱۱-۱۲) منتشر کرد، بر اساس یادداشتی بر آغاز مجموعه‌ای خطی که مشتمل بر یکی از آثار راغب اصفهانی نیز بود و در کتابخانهٔ راغب پاشا

(شماره ۱۸۰) بود، تاریخ ۴۰۶ را به عنوان زمان درگذشت راغب بیان کرد. نسخه خطی مذکور که مجموعه ای مشتمل بر آثاری از ابن فورک، راغب اصفهانی، قشیری است، تاریخ کتابت ۱۱۶۳ را دارد و نخستین متن آمده در آن، اثری از ابن فورک است و در حقیقت یادداشت هایی که ساریسی آنها را متعلق به زمان درگذشت راغب ذکر کرده، درباره ابن فورک است که می دانیم در سال ۴۰۶ و در راه بازگشت به نیشابور از غزنه درگذشته است. بر اساس استنباط خطای ساریسی، مکان دفن راغب نیز گاه نیشابور ذکر شده است. محمد عدنان جوهرچی زمانی که فهرستی از کتابخانه محمد لطفی خطیب در دمشق تهیه می کرد، به نسخه ای از کتاب مفردات غریب القرآن راغب در میان نسخه های خطی او برخورد کرد که تاریخ کتابت ۴۰۹ را داشت. نسخه که توسط سمیحان دختر سلطان سلیم دوم بر کتابخانه مسجد ابویوب انصاری در استانبول در سال ۹۷۱ وقف شده بود، بر اساس عبارت انجام در محرم ۴۰۹ کتابت شده بود (تم الكتاب بحمد الله و حسن توفيقه، و الحمد لله رب العالمين و صلى الله على النبي محمد و آله اجمعين و حسبنا الله وحده و نعم المعين و لا حول و لا قوة الا بالله العلي العظيم، في محرم من شهر سنة تسع و أربعمائة، رحم الله من نظرفيه و استغفر لكاتبه و لوالديه و لجميع المؤمنين و المؤمنات و المسلمين و المسلمات، رب اغفر وارحم و تجاوز عما تعلم) و در آغاز نیز هنگام ذکر نام راغب، کاتب با جمله ای دعایی از او یاد کرده بود که دلالت بر حیات او در آن تاریخ داشته است. در پایان نسخه سماعی به تاریخ ۵۱۲ نیز وجود داشت. در میانه کتاب نیز یادداشتی درباره زمان درگذشت راغب به نقل از شخصی به نام ابوالسعادات که معلوم نیست مراد ابن شجری یا ابن اثیر است، آمده است. این مطلب با مطلبی که در صفحه عنوان نسخه درباره زمان درگذشت راغب آمده، کمی تفاوت دارد. متن عبارت نقل شد از قول ابوالسعادات درباره زمان درگذشت راغب گفته شده که او در آغاز رجب (مستهل رجب) سال ۳۴۳ در اصفهان دیده به جهان گشوده و در ربیع الآخر سال ۴۱۲ درگذشته است.^۱ جوهرچی در مقاله خود صفحاتی از نسخه را نیز منتشر کرده بود، اما معلوم نیست چرا صفحه عنوان نسخه که یادداشت های تاریخی مهمی داشته، مورد توجه او قرار نگرفته است. الکساندر کی در هنگام

۱. محمد عدنان الجوهرچی، «رأی فی تحديد عصر الراغب الاصفهانی»، مجلة مجمع اللغة العربية بدمشق، ۶۱ (العدد الاول)، ۱۹۸۶، ص ۱۹۱-۲۰۰. مقاله جوهرچی در کتاب عمر عبدالرحن الساریسی، فی دفاع عن الراغب الاصفهانی: عصره و معتقده و آثاره (عمان، ۲۰۰۸)، ص ۴۹-۵۶ بار دیگر تجدید چاپ شده است.

نگارش رساله دکتری خود دربارهٔ راغب بار دیگر به نسخه مراجعه کرد که اکنون نزد محمد لطفی خطیب در مجموعه شخصی او در لندن است و تصاویری دیگر از نسخه ارائه کرده و در رساله خود به تفصیل از مسائلی که بر اساس نسخه حاضر می‌توان برای تعیین دقیقتر زمان حیات راغب از آن استنباط کرد، ارائه کرده و توصیفی از نسخه نیز آورده است. ^۱ یافت شدن نسخه اخیر که نسخه‌ای نفیس و کهن از کتاب مفردات غریب القرآن راغب کتابت شده در سال ۴۰۹ است، همانگونه که مورد تأکید جوهرچی نیز قرار گرفته، برای رفع برخی از مشکلات مذکور سودمند است. در صفحه عنوان نسخه، نام کتاب چنین ذکر شده است:

«مفردات غریب القرآن الکریم لابی القاسم الحسین بن محمد بن الفضل المعروف بالراغب الاصفهانی - ادام الله علاه و اطال الله فی العزو والنعم بقاءه-».

در انجام نسخه نیز تاریخ کتابت نسخه، محرم ۴۰۹ ذکر شده است. دربارهٔ اصالت نسخه اخیر دوست گرامی الکساندر کی، در رساله دکتری خود بحثی آورده و در صفحه شخصی خود نیز صفحاتی از نسخه را ارائه کرده است. بر صفحه عنوان نسخه در زیر نام عنوان کتاب، یادداشتی دال بر خرید کتاب به تاریخ هفدهم شوال ۴۲۰ در اصفهان آمده است:

«اشتری هذه الكتاب علی بن عبیدالله الشیرازی من مدینة اصفهان فی سابع عشر شوال سنة عشرين وأربع مائة لحزنة الأستاذ الجلیل أبی المظفر ابراهیم بن أحمد بن اللیث - أطال الله فی العزو والنعماء بقاءه و أدام علاه».

مطلب اخیر بسیار مهم است و برای سنجیدن اعتبار نسخه اهمیت فراوانی دارد که در ادامه از آن سخن خواهم گفت. در زیر یادداشت اخیر، نیز دو مطلب دیگر آمده، که مطلب اول یادداشتی متاخر از حیث تاریخی است و یادداشت پس از آن مربوط به سماع کتاب نزد جوالیقی و اجازة او در روایت کتاب است. مطلب جوالیقی چنین است:

«قرأ علیّ هذا الكتاب من اوله الى آخره الشيخ الفاضل الادیب ابو جعفر / محمد بن ابی بکر بن النقیب الشهرستانی - احسن الله توفيقه - وذلك فی / سنة عشر و خمس مائة و كتب موهوب بن احمد بن محمد بن الخضر الجوالیقی / حامداً لله تعالی علی نعمه و مصلياً علی رسوله محمد وآله و تسليماً».

1. Alexander Key, "A Linguistic Frame of Mind: ar-Rāḡīb al-Iṣḡahānī and what it meant to be ambiguous," Harvard University (Cambridge, Massachusetts, May 2012), pp.32-40, 257-259.

اکنون بهتر است به بررسی این یادداشت‌ها و اهمیت آنها برای تعیین اصالت نسخه پردازیم. یادداشت علی بن عبیدالله شیرازی در خصوص خرید نسخه برای کتابخانه استاد ابوالمظفر ابراهیم بن احمد بن لیث مطلب مهمی است. بر اساس چند نسخه دیگر می‌دانیم که علی بن عبدالله شیرازی برای فرد اخیر کتاب خریداری می‌کرده است. ابوالمظفر خود فردی ادیب و کاتب امیر کرد و هسودان بن مملان روادی (حکومت ۴۱۶-۴۵۱) بوده است.^۱ در رمضان ۴۲۴ علی بن عبدالله شیرازی در تبریز کتابت نسخه‌ای بسیار نفیس از کتاب دیوان ابو عبیده ولید بختری (متوفی ۲۸۴) را برای ابوالمظفر شروع کرده که در اواخر صفر ۴۲۵ از کتابت آن فراغت حاصل کرده که از حیث خط با دست خط آمده بر نسخه مفردات راغب یکی است و اکنون در کتابخانه فاضل احمد پاشا به شماره ۱۲۵۲ موجود است (بنگرید به: رمضان ششن، فهرس مخطوطات مکتبه کوپولو (استانبول، ۱۹۸۶)، ج ۲، ص ۳۶). بعدها نسخه اخیر ظاهراً پس از درگذشت ابوالمظفر، سر از بغداد درآورده باشد و در اختیار الشیخ الفاضل الادیب ابوجعفر محمد بن ابوبکر بن النقیب الشهرستانی بوده که کتاب را در سال ۵۱۰ نزد موهوب بن احمد جوالیقی (۴۶۶-۵۳۹) نویسنده مشهور المعرب من الکلام العجم علی حروف المعجم خوانده و از وی اجازه روایت کتاب را دریافت داشته است.^۲ دست خط اخیر و اینکه متعلق به جوالیقی است با دست خط مذکور با دست خط‌های دیگر شناخته شده از جوالیقی تطابق دارد (به عنوان مثال بنگرید به: خیرالدین زرکلی، الاعلام (بیروت، دار العلم للملایین، ۲۰۰۲)، ج ۷، ص ۳۳۵). تا اینجا از حیث خط‌شناسی می‌توان اطلاعات آمده بر این نسخه را اصیل دانست و این مطالب را از آن استنباط کرد:

۱. شرح حال نسبتاً مفصل ابوالمظفر ابراهیم بن احمد بن لیث از دی کاتب را ابن عساکر در تاریخ مدینه دمشق، تحقیق علی شیری (بیروت، ۱۹۹۵/۱۴۱۵)، ج ۶، ص ۲۶۴-۲۶۸ آورده است. او در سال ۴۳۲ به دمشق رفته بود. او اثری تألیف کرده بود که در آن به توصیف آنچه که در راه رسیدن به دمشق دیده، با چه عالمان و ادیبانی ملاقات کرده و توصیفی از جامع دمشق پرداخته بود. او نامه اخیر را برای یکی از کُتاب اصفهان نگاشته که بندی از آن را ابن عساکر (ج ۶، ص ۲۶۴) نقل کرده است و رساله اخیر را نشانی از فضل و کمال ابوالمظفر ذکر کرده است. در ادامه ابن عساکر مطلبی در توصیف ابوالمظفر به نقل از ابو عثمان اسماعیل بن عبدالرحمان صابونی آورده که نشانگر مقام بالای ادبی ابوالمظفر است (ابن عساکر، ج ۶، ص ۲۶۴-۲۶۶).

۲. برای شرح حال جوالیقی بنگرید به: یاقوت، معجم الادباء، ص ۲۷۳۵-۲۷۳۷؛ ابوالبرکات عبدالرحمن ابن الانباری، نزهة الألباء فی طبقات الادباء، تحقیق ابراهیم السامرائی (بغداد: مکتبه الاندلس، ۱۹۷۰)، ص ۲۹۳-۲۹۵.

راغب در سال ۴۰۹ در قید حیات بوده و در همین سال کاتبی کتاب مفردات غریب القرآن او را کتابت کرده است. نسخهٔ اخیر در سال ۴۲۰ توسط علی بن عبیدالله شیرازی خریداری شده است و بعدها این نسخه نزد جوالیقی در ۵۱۰ خوانده شده است. میان دو عبارت یادداشت شیرازی و جوالیقی، یادداشتی از فردی که باید مالک متاخرتر نسخه بوده و نامش با دست خط آمده در حاشیه نسخه یعنی محمد بن احمد الانصاری تطابق دارد، حاوی اطلاع دقیقی از زمان تولد و درگذشت راغب است. نویسنده مطلب اخیر اشاره ای به اینکه تاریخ های اخیر را از کجا اخذ کرده ننموده اما دلیلی روشنی نیز برای تردید در اصالت آنها نداریم. انصاری در خصوص زمان تولد و درگذشت راغب نوشته است:

«ولد مصنف هذا الكتاب في مستهل شهر رجب سنة ثلاث واربعمون (كذا) / و ثلاثمائة في قسبة اصفهان وتوفي تاسع شهر ربيع الآخر سنة اثنتين وعشرين و اربعمائة رحمه الله تعالى آمين».

تاریخ اخیر با آنچه که از روابط میان راغب و برخی از معاصرانش دانسته است، تطابق دارد. احسان عباس در مقاله ای با عنوان «تعليقان» (مجلة مجمع اللغة العربية الاردني، شماره های ۲۳-۲۴ (۱۹۸۴)، ص ۱۹۷-۲۰۳ از روابط میان راغب و معاصرانش بر اساس آنچه که وی در آثارش آورده سخن گفته است. راغب در محاضرات خود (ج ۱، ص ۱۱۹) از نگارش نامه ای توسط خود به ابوالقاسم بن ابی العلاء سخن گفته است که در آن از شعر عمران بن حطان خرده گرفته و ابیاتی از کسی در مذمت امانت دادن کتاب و اشعاری در معارضه به ابوعلی بن ابی علاء نقل کرده است. ابوالقاسم بن ابی العلاء از حلقهٔ دوستان صاحب بن عباد (متوفی ۳۸۵) است که شرح حال و برخی اشعار او چون مرثیه اش در رثای صاحب بن عباد را ابومنصور عبدالملک ثعالبی در *تیممة الدهر فی محاسن اهل العصر*، تحقیق محمد محیی الدین عبدالحمید (قاهره، ۱۹۵۶)، ج ۳، ص ۲۱۳، ۲۸۴ آورده است. کما اینکه در محاضرات راغب، از نامه ای که ابوالقاسم بن ابی العلاء به او نوشته نیز سخن گفته است (بیروت: دار صادر، ۲۰۰۶)، ج ۱، ص ۲۴۱. همین گونه مطلبی که راغب به واسطه از ابن بابک (متوفی ۴۱۰) نقل کرده نیز نشانگر عصر زمانی اوست (و حدثنی أبوسعید بن مرداس أنه قعد مع جماعة فيهم ابن بابک ...) (محاضرات، ج ۱، ص ۷۰۹). و موارد دیگر که راغب از حلقهٔ ادیبان صاحب بن عباد نقل کرده نشانگر عصر زمانی اوست که احسان عباس و الکساندر کی از موارد مذکور به

تفصیل سخن گفته اند. در هر حال نسخه خطی جدید دلالت بر حیات راغب در ۴۰۹ دارد و هر چند دلیل صریحی برای تاریخ ۴۲۲ آمده در این نسخه به عنوان زمان درگذشت راغب در اختیار نداریم، اما به دلیل اشمال بر جزئیات و تطابق با دانسته های دیگر درباره راغب به نظر تاریخی قابل اطمینان باشد کما اینکه درباره تاریخ درگذشت ابن ندیم نیز، تاریخ درگذشت او در حاشیه نسخه ای خطی ۲۰ شعبان ۳۸۰ ذکر شده و زهلمی در مقاله ای که در خصوص تاریخ درگذشت ابن ندیم نوشته، اشاره نموده که چنین اطلاعاتی که عموماً درباره افراد با ذکر جزئیات در نسخه های خطی ذکر می شود، صحیح است.^۱

بسم

توضیح مربوط به تصاویر:

۱. برگ الف از نسخه مفردات غریب القرآن راغب اصفهانی موجود در کتابخانه شخصی محمد لطفی خطیب (لندن) که مشتمل بر عنوان کتاب، یادداشت خرید کتاب، تذکری در خصوص زمان تولد و درگذشت راغب و اجازه سماع جوالیقی و یادداشت تملکی در حاشیه.

۲. عنوان کتاب و جمله دعایی دال بر حیات راغب

۳. تصویری دیگر از صفحه عنوان نسخه مفردات

۴-۵ عبارت علی بن عبدالله شیرازی در خصوص خرید کتاب در اصفهان به تاریخ

شوال ۴۲۰

۶-۸ صفحه عنوان دیوان بختری که علی بن عبیدالله شیرازی کتابت کرده و

دست خط های مذکور با آنچه که در صفحه عنوان مفردات آمده، تطابق دارد.

1. R. SELLHEIM, "Das Todesdatum des Ibn an-Nadim," Israel Oriental Studies 2 (1972), p. 428-32.

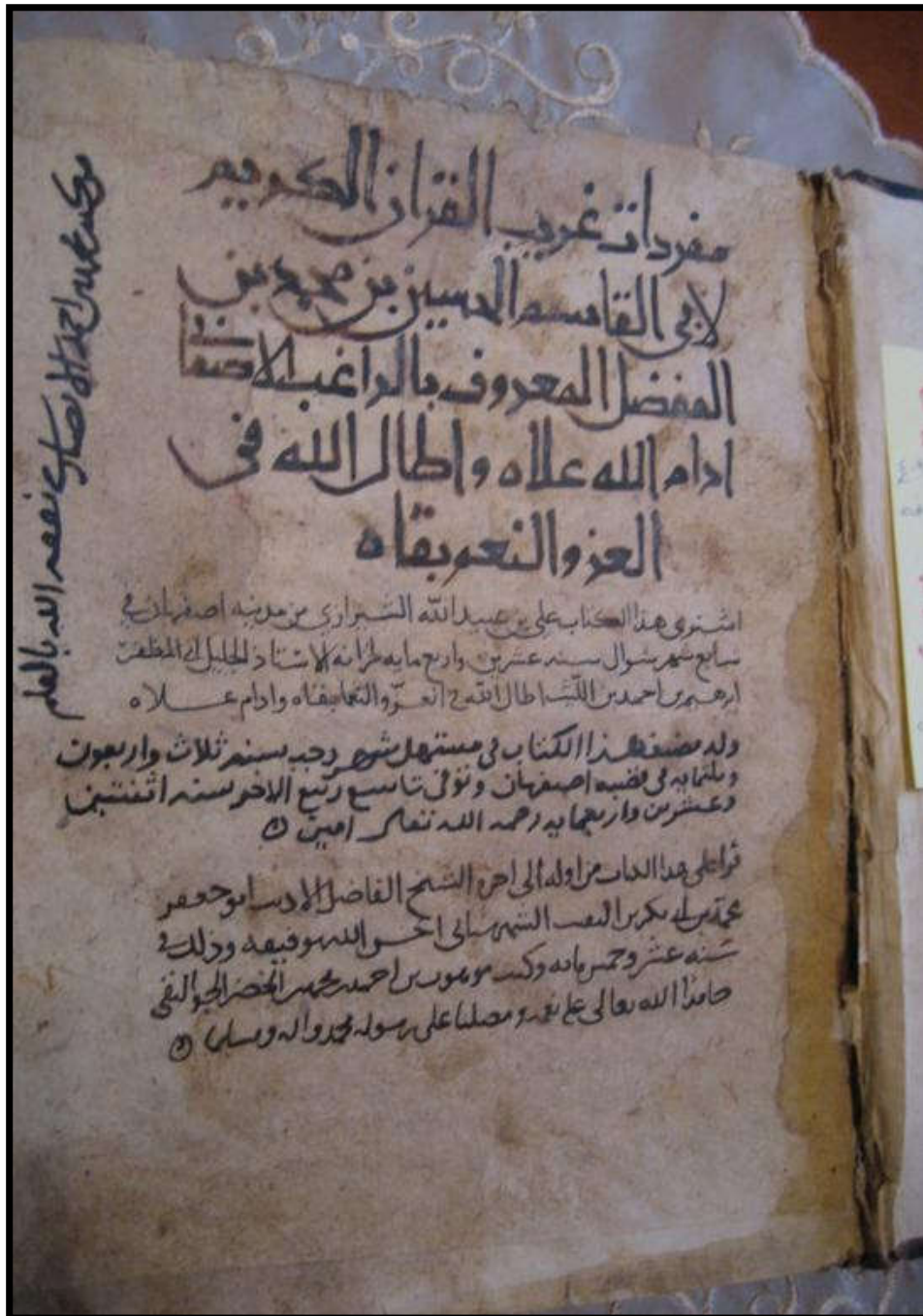
این مقاله با این مشخصات به عربی نیز ترجمه شده است: رودولف زهلمی، «تاریخ وفات ابن ندیم»، تعریب حسام الصغیر، مجلة الجمع اللغة العربیة بدمشق، عدد ۵۰ (۱۹۷۵)، ص ۶۱۳-۶۲۴، ۹۳۳ و شماره ۵۱ (۱۹۷۶)، ص ۲۰۶.

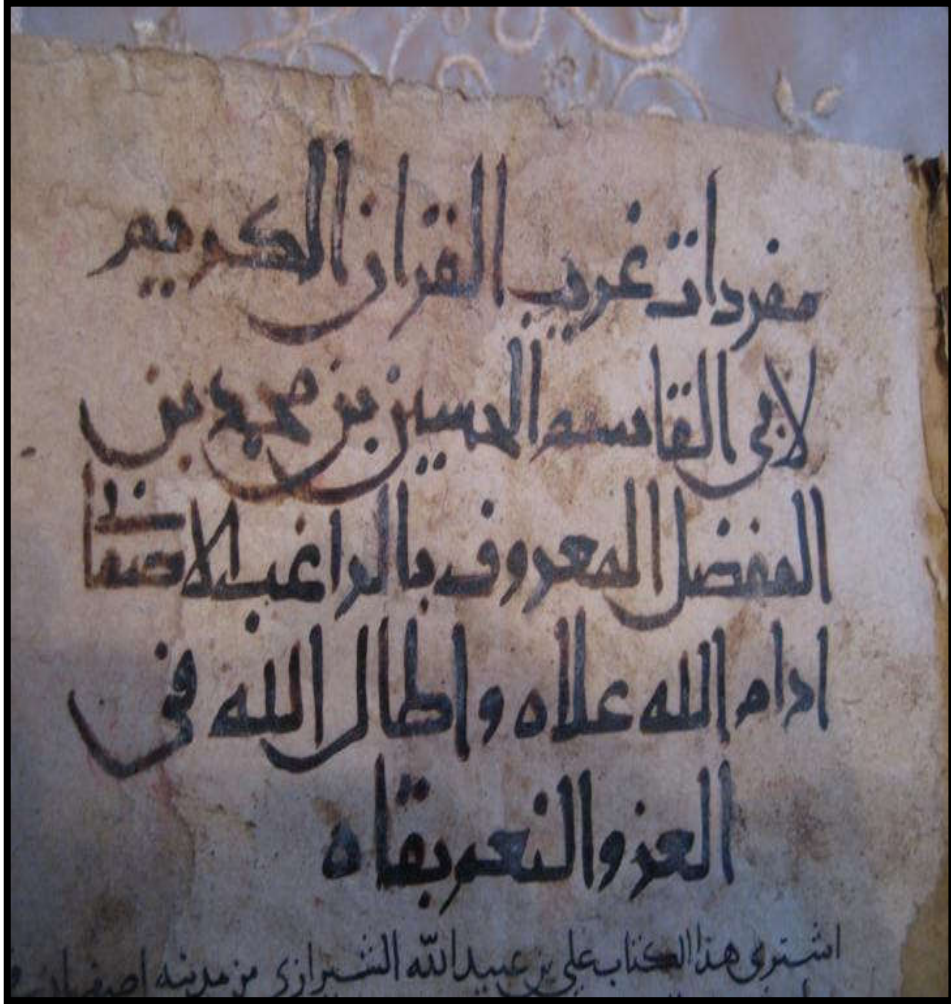
- ۹- تطابق دست خط شیرازی بردیوان بختری با مفردات
۱۰-۱۱ دست خط جوایقی در اجازه روایت کتاب مفردات
۱۲- دست خط جوایقی بر ظهر کتاب اسماء خیل العرب
۱۳- تطابق نگارشی دست خط جوایقی با نسخه مفردات
۱۴-۱۵ صفحه عنوان تفسیر غریب القرآن سجستانی کتابت ۴۴۹ با اجازه جوایقی
در روایت کتاب، موجود در کتابخانه چستریتی ۳۰۰۹، برگ ۱ الف (برای توصیف
کوتاه نسخه بنگرید به:

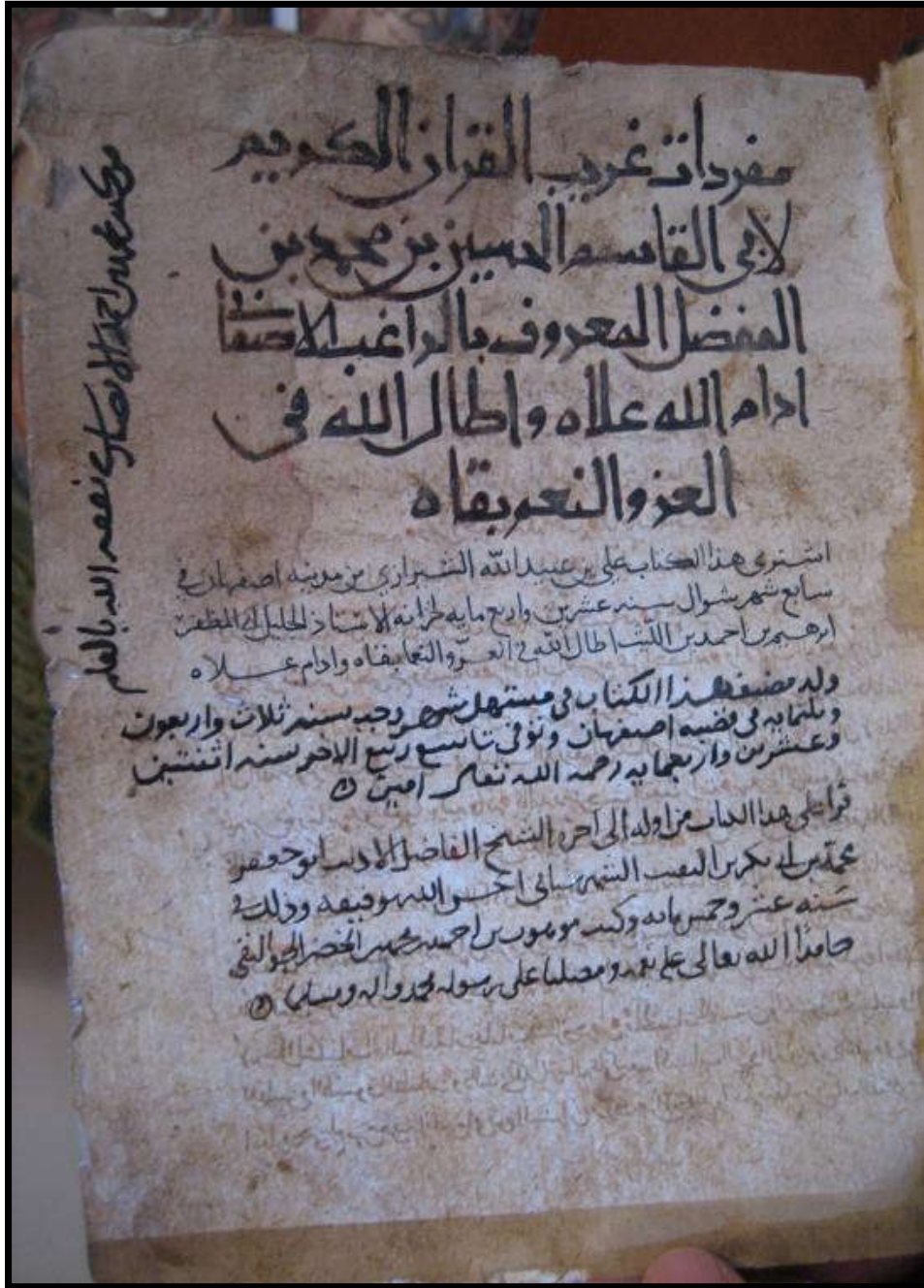
J. Arberry and Ursula Lyons, *The Chester Beatty Library A handlist of the Arabic manuscripts*, 8 vols. (Dublin: E. Walker, 1955). 1:3 (inc. plate).

- ۱۶- تطابق دست خط جوایقی بر سه نسخه متفاوت
۱۷-۱۸- انجام نسخه مفردات غریب القرآن راغب و تاریخ کتابت محرم ۴۰۹.

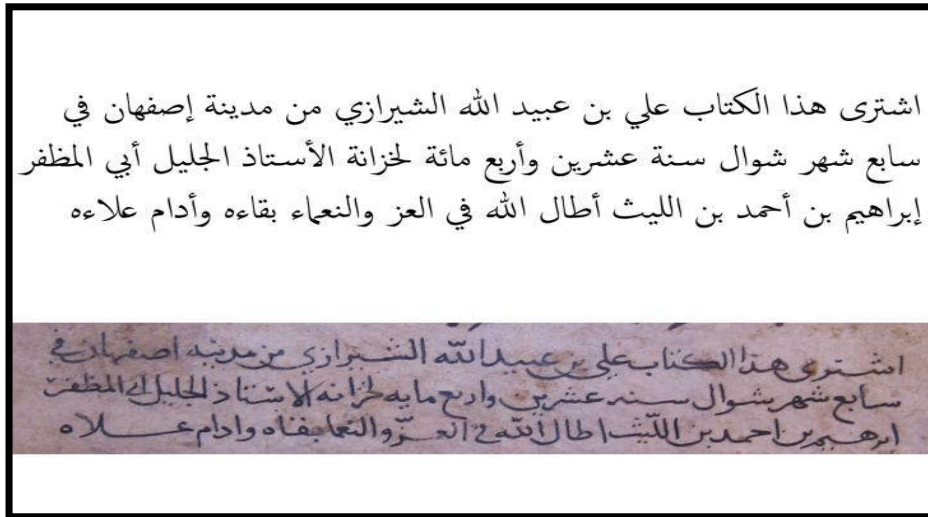

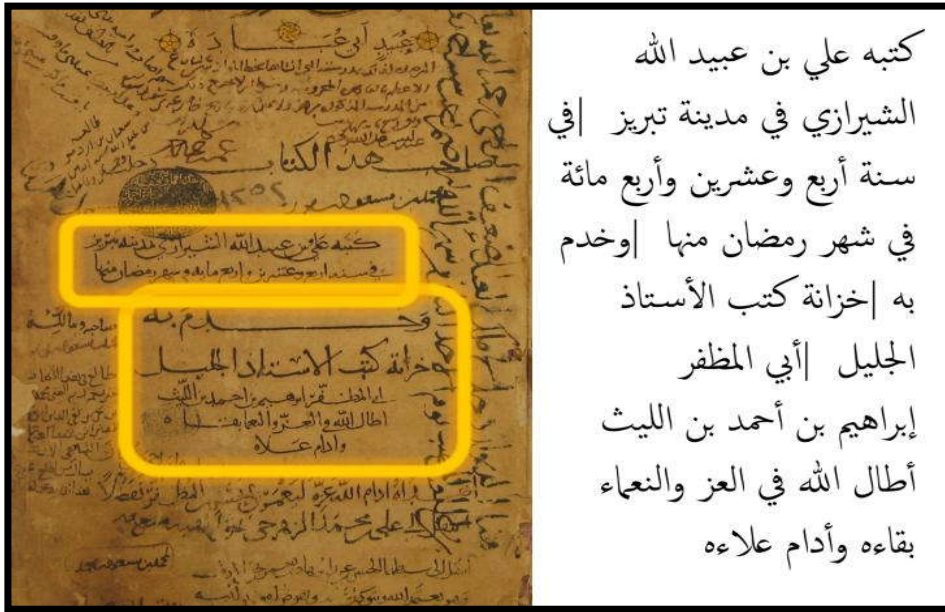

تصوير شماره ٤

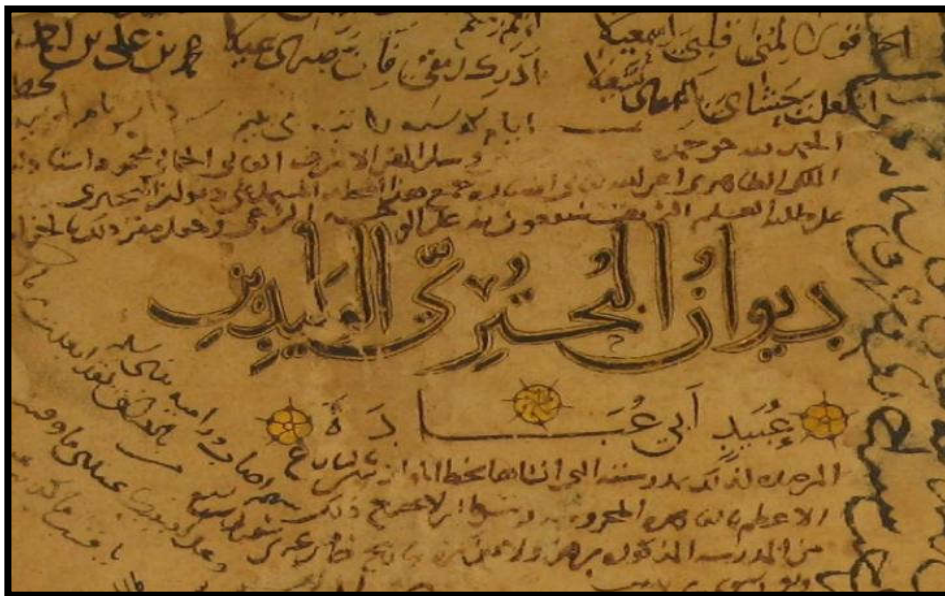

تصوير شماره ٥

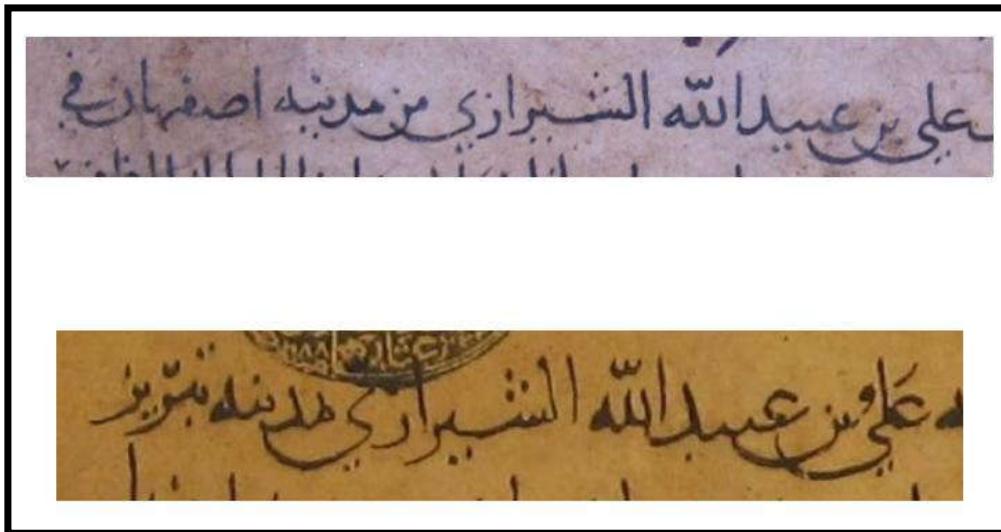

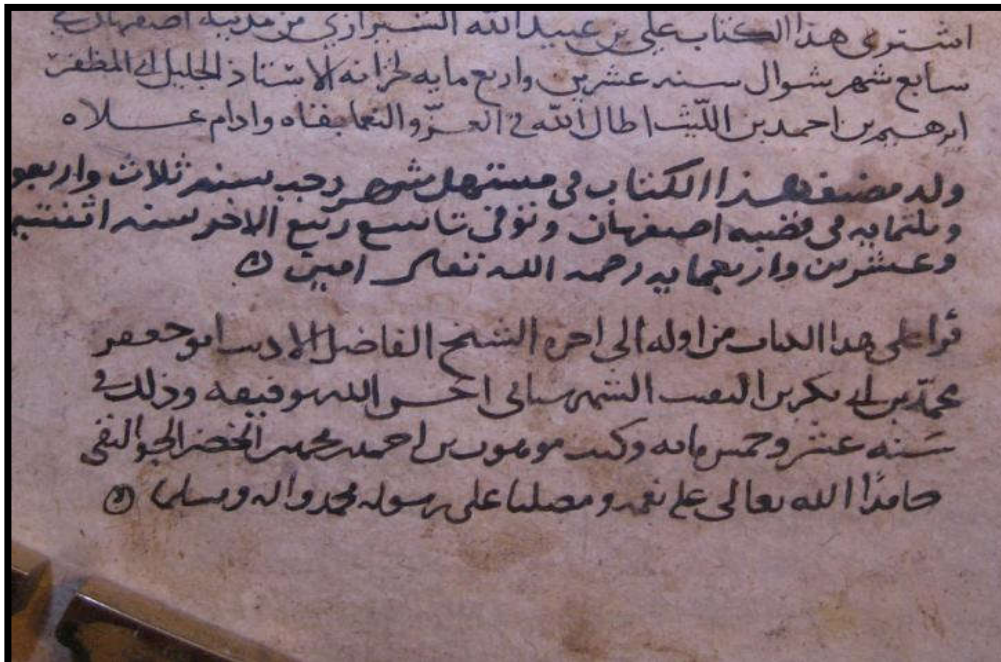
تصوير شماره ٧

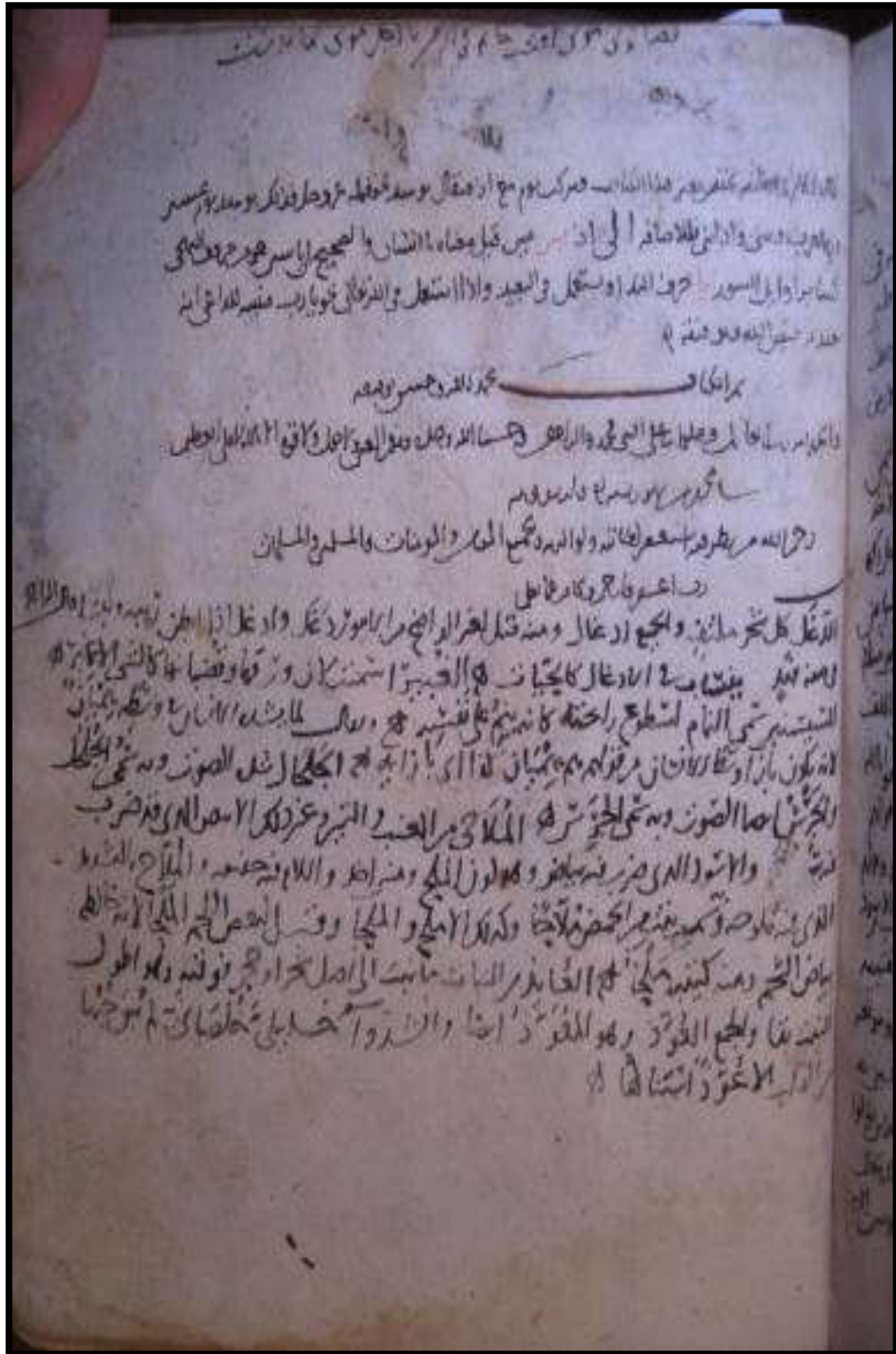
تصوير شماره ٨

تصویر شماره ۹

تصویر شماره ۱۰

تصویر شماره ۱۷

ان کلامی محکم بکفر یعنی هذا الکلام فمركب يوم مع اذ فقال يومه ففعله عز وجل فذكر يومه يوم
 بام عرب وسنى واذ انى للملاصقه الى اذ يس بين قبل معناه انسان والصحيح ان اس هو حرف هو الم
 ما جوازا ويل السور حروف اللذ او استقل في البعيد واذا استعمل في اللذغالي جوازا ب منبیه للذغالي
 لدره منبیه لله ووقفه
 بر الکاف محمد اللدو حسن نومعه
 حکم لدره انما وصلوا على النور والرهو وحسن الله وصله من العز واجل واقوع الله على العوط
 رحمان رحمة الله عليه
 رب اعسر فادع وكاد فاعل
 ادخل كل شئ ملتقى واجمع ادغال ومنه قتل لغير الراضع من الامور ادخل وادخل اذا اراد
 منه تيد يفتناب في الادغال كالجيات في العجيرة استمنت لان ورقها وقضيا
 مستننه سم الزام لسطوع راخته كانه من عم نفسه هو وصال لما يشده الانا

تصویر شماره ۱۸

